

Identifying and Analyzing the Key Drivers Influencing the Future of Waqf (Endowment) in Iran up to the Horizon of 1414 (2035)

Seyyed Hassan Hashemi¹ , Ahmad Kuhi²

1. PhD Candidate in Cultural Policy-making, University of Baqir al-'Ulūm, Qom, Iran.

Shhashemi1265@gmail.com

2. Assistant Professor, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author).

ahmadkuhi@ut.ac.ir

Received: 2025/04/02; Accepted 2026/01/07

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Waqf (endowment), as a prominent social and economic institution in Islamic societies, has always played a significant role in cultural, economic, and social development. This ancient tradition, aimed at serving society and seeking closeness to God (qurb ilā Llāh), has long been the focus of scholars, rulers, and the general public. Despite historical ups and downs, waqf has never been eliminated from the social arena and has remained a stable and effective institution.

However, in the contemporary era, this institution faces extensive challenges and transformations. Rapid technological changes, socio-economic and cultural developments, as well as shifts in public attitudes towards waqf, have made the necessity for review and efficient, forward-looking management of this institution more evident than ever. In this regard, obtaining a clear picture of the probable futures of waqf and identifying the key factors influencing it are of high strategic importance. This research has been conducted with the aim of delineating the future of waqf in Iran, focusing on identifying and ana-

lyzing the key drivers (pišrānhā) of change in this field. Awareness of these drivers helps managers and policymakers to face future developments with clearer vision and more informed decisions, and to formulate effective policies for managing and developing this authentic institution.

Research Methodology: This research is “exploratory-analytical” in nature and “applied” in purpose, conducted within the framework of the futures studies approach and utilizing the methods of “trend analysis” (rawandpizhūhī) and “thematic analysis” (taḥlīl-i maẓmūn).

The required data were collected through two main paths:

1. Library and documentary studies: An in-depth review of credible scientific sources, articles, books, reports, and documents related to waqf and futures studies.
2. Semi-structured interviews: Conducted with 12 experts and specialists in the fields of waqf and futures studies, selected through snowball sampling (namūnihgīrī bih ravish-i gulūlah-i barfī) and continued until theoretical saturation was achieved.

The expert panel consisted of: university professors (30%), senior and middle managers of the Endowment Organization (Sāzmān-i Awqāf) and trustees of endowments (mutawalli-yān-i mowqūfāt) (40%), and prominent activists and benefactors in the field of waqf (30%). For analyzing the collected qualitative data, the thematic analysis method was used in three systematic stages:

- Open coding: Data were reviewed line by line and initial codes were extracted.
- Axial coding: Similar codes were organized and categorized into main and sub-themes.
- Selective coding: By focusing on the nature of the factors, their sphere of influence, and their probable consequences, similar themes converged into broader categories and the final drivers were extracted.

Research Results: Qualitative analysis of data based on trend analysis and thematic analysis led to the identification of 27 influential factors and ultimately the extraction of 6 key drivers shaping the future of the waqf institution in Iran up to the horizon of 1414 (2035). These drivers, as the main propelling forces, delineate the picture of future developments:

1. Innovation and Attractiveness in Future Endowments (Nūāwarī wa jazābiyyat dar awqāf-i āyandih)

This driver indicates the necessity of transformation in the forms and functions of waqf. Future endowments will move beyond the traditional form (real estate) towards:

- Digital waqf (waqf-i dījītāl)
- Family waqf (waqf-i khānvādagī)
- Endowment banks (bānk-i waqfī)
- Endowment of intangible assets (waqf-i dārāyihā-yi nāmaḥsūs), such as intellectual property rights and brands

The specialization of endowments in the form of issue-oriented projects (tarḥhā-yi mas'a-lih-miḥwar — focusing on education, health, or the environment) and the competitive nature of attracting donors through presenting attractive plans are consequences of this transformation.

2. Managerial and Cultural Orientations (Jahatgīrīhā-yi mudīriyyatī wa farhangī)

Waqf as a cultural-social phenomenon is influenced by the will of macro-management. Strengthening the advisory and guiding role of the Endowment Organization and developing new incentive tools (beyond tax exemptions) for orienting future endowments is emphasized. Furthermore, the view of waqf as a tool for the redistribution of wealth (tawzī-i mujaddad-i ṣarvat) and the realization of economic justice, albeit within the framework of the concept of charity (iḥsān), will be strengthened.

3. Diversity in Donors' Intentions and Motivations (Tanawwu' dar niyyāt wa angīzish-hā-yi wāqifān)

Influenced by the phenomenon of modern individualism (fardgarāyī-yi mudirn) and the evolution in forms of religiosity, we will witness the diversification of motivations for waqf. In addition to traditional devotional intentions (niyyāt-i 'ibādī-yi sunnatī), humanitarian, environmental, artistic motivations, as well as psychological goals (gaining peace of mind) and social goals (gaining prestige) will emerge more prominently. This entails both the opportunity to expand the range of donors and the threat of the commercialization (tablīghātī shudan) of waqf.

4. Trend Towards Developmental and Facilitative Management (Garāyish bih mudīriyyat-i tawsi'ih'ī va tas'hīlgar)

Waqf management is transitioning from mere preservation-oriented approaches (ḥifẓ-miḥwarī) towards development-oriented and facilitative management. This transformation is accompanied by:

- Jurisprudential-legal revisions (tajdīdnāzarhā-yi fiqhī-ḥuqūqī) to accept cash and stock waqf

- The development of new models such as micro-endowment funds (sandūqhā-yi waqfī-yi khurd)
- The utilization of scientific theories and stakeholder participation

The main challenge is maintaining a balance between economic returns and the devotional nature of waqf, and preventing the weakening of devotional endowments (mowqūfāt-i 'ibādī).

5. Two-Way Interaction Between Waqf and Technology (Ta'āmul-i dūsūyih-'i waqf wa fannāwarī)

A strategic and two-way cooperation is forming between the waqf institution and new technologies. Digital technologies and artificial intelligence will act both as:

- Tools for efficient management, promotion of waqf culture, and increased transparency
- A new field for waqf investments in knowledge-based companies (shirkathā-yi dānish-bunyān) and innovative projects (entrepreneurial waqf — kārfārīnī-yi waqfī)

6. Development of Participatory Governance in Waqf (Tawsi'ih-'i ḥukmrānī-yi mushārakātī dar waqf)

The popular nature of waqf strengthens the transition towards participatory governance. In this model:

- The Endowment Organization (Sāzmān-i Awqāf) transforms from direct executor to a regulatory, supervisory, and coordinating role.
- Popular charitable institutions and specialized bodies act as the main executors in the field.

Increased transparency, the formulation of standards, and the development of social oversight (naẓārathā-yi ijtimā'ī) will be key pillars of this transformation.

Discussion and Conclusion: The findings of this research clarify that the desirable and sustainable future of the waqf institution depends on creating a dynamic and intelligent balance (ta'ādul-i pūyā wa hūshmandānih) between three interconnected principles:

1. Preserving the religious authenticity and devotional nature of waqf (ṣiyānat az aṣālat-i shar'ī wa māhiyyat-i 'ibādī-yi waqf)
2. Responsibly and creatively accepting new forms and mechanisms compatible with contemporary conditions (pazīrish-i mas'ūlānah wa khallāqānah-'i ashkāl wa sāzūkārḥā-yi nawīn mutābiq bā sharāyīṭ-i zamānih)
3. Effectively and flexibly responding to the complex and changing needs of society

(pāsukhgūṭ-yi mu'aththir wa mun'aṭif bih niyāzhā-yi pīchīdih wa mutaghayyir-i jāmi'ih) These three principles provide an evaluative framework for analyzing the consequences of each of the six drivers and formulating appropriate strategies.

Realizing this vision requires structural actions and transformations. On one hand, reviewing and updating jurisprudential, legal, and financial frameworks to accept innovations (such as the endowment of digital assets) and ensuring the legal security of donors and trustees is essential. On the other hand, redefining the role and function of the Endowment Organization from an executing institution to a guiding, regulatory, and facilitative institution within a participatory ecosystem requires changes in structure, processes, and managerial attitudes.

This transition necessitates:

- Strengthening a forward-looking discourse (taqwiyat-i guftumān-i āyandihniḡār)
- Investing in training specialized human resources famīliar with technology and modern management
- Establishing transparent informational and accountability systems (sāzmānhā-yi shaffāf-i iṭṭilā'ātī wa pāsukhgūṭ) as unavoidable prerequisites

Finally, by presenting a systematic map of key drivers, this research provides a conceptual and operational framework for strategic dialogues, future scenario-building, and the formulation of informed policies for decision-makers and policymakers in the field of waqf. The future of waqf is a “buildable” future (āyandih'ī «sākhtihshudanī»), and building it depends on collective wisdom, foresight, and a resolve that this research has sought to strengthen its intellectual foundations.

Main limitation of the research: The weakness of the forward-looking discourse in this field, which suggests holding regular foresight sessions with experts as the next step.

Keywords: Waqf (Endowment), Futures Studies (Āyandihpizhūhī), Drivers (Pišrānhā), Trend (Rawand), Horizon 1414 (2035), Iran.

Cite this article: Hashemi, Seyyed Hassan, and Kūhi, Ahmad (2026). Identifying and Analyzing the Key Drivers Influencing the Future of Waqf (Endowment) in Iran up to the Horizon of 1414 (2035). *Journal of Religious, Spirituality, and Management Studies* 13(27): 153-188.

شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر آینده وقف در

ایران در افق ۱۴۱۴

سیدحسین هاشمی^۱ ، احمد کوهی^۲

۱. دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی دانشگاه باقرالعلوم (علیه السلام)، قم، ایران.

Shhashemi1265@gmail.com

۲. استادیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

ahmadkuhi@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: وقف به‌عنوان نهادی اجتماعی و اقتصادی برجسته در جوامع اسلامی، همواره نقشی بسزا در توسعه فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی ایفا کرده است. این سنت دیرینه با هدف خدمت به جامعه و تقرب به خداوند، از دیرباز مورد توجه علما، حکام و عموم مردم قرار داشته است. باوجود فراز و نشیب‌های تاریخی، وقف هیچ‌گاه از صحنه اجتماع حذف نشده و به‌عنوان یک نهاد پایدار و مؤثر باقی مانده است. اما در عصر حاضر، این نهاد با چالش‌ها و تحولات گسترده‌ای مواجه شده است. تغییرات سریع در فناوری، تحولات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، و نیز دگرگونی در نگرش‌های مردم نسبت به وقف، ضرورت بازنگری و مدیریت کارآمد و آینده‌نگر این نهاد را بیش از پیش آشکار می‌کند. در این راستا، دستیابی به تصویری روشن از آینده‌های محتمل وقف و شناسایی عوامل کلیدی تأثیرگذار بر آن،

از اهمیت راهبردی والایی برخوردار است. این پژوهش با هدف ترسیم آینده وقف در ایران و با تمرکز بر شناسایی و تحلیل پیشران‌های کلیدی تغییر در این عرصه انجام شده است. آگاهی از این پیشران‌ها به مدیران و سیاست‌گذاران کمک می‌کند تا با دیدی روشن‌تر و تصمیماتی آگاهانه‌تر، به استقبال تحولات آینده رفته و سیاست‌های کارآمدی را برای مدیریت و توسعه این نهاد اصیل تدوین نمایند.

روش‌شناسی پژوهش: این پژوهش از نظر ماهیت «اکتشافی-تحلیلی» و از نظر هدف «کاربردی» است که در چهارچوب رویکرد آینده‌پژوهی و با بهره‌گیری از روش‌های «روندپژوهی» و «تحلیل مضمون» انجام شده است. داده‌های مورد نیاز از دو مسیر اصلی گردآوری شد: نخست، مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی که شامل بررسی عمیق منابع معتبر علمی، مقالات، کتاب‌ها، گزارش‌ها و اسناد مرتبط با وقف و آینده‌پژوهی بود. دوم، انجام مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۲ نفر از خبرگان و صاحب‌نظران حوزه وقف و آینده‌پژوهی که به روش گلوله برفی انتخاب و تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت. جامعه خبرگان متشکل از استادان دانشگاهی (۳۰ درصد)، مدیران ارشد و میانی سازمان اوقاف و متولیان موقوفات (۴۰ درصد) و فعالان و خیرین مطرح حوزه وقف بود. برای تحلیل داده‌های کیفی گردآوری شده از روش تحلیل مضمون در سه مرحله نظام‌مند استفاده شد: در مرحله کدگذاری باز، داده‌ها خط به خط بررسی و کدهای اولیه استخراج شد. در کدگذاری محوری، کدهای مشابه در قالب مضامین اصلی و فرعی سازمان‌دهی و دسته‌بندی شد. نهایتاً در کدگذاری انتخابی، با تمرکز بر ماهیت عوامل، حوزه اثرگذاری و پیامدهای احتمالی آن‌ها، مضامین همسان در دسته‌های کلی‌تر همگرا شده و پیشران‌های نهایی استخراج شدند.

نتایج پژوهش: تحلیل کیفی داده‌ها مبتنی بر روندپژوهی و تحلیل مضمون، به شناسایی ۲۷ عامل مؤثر و در نهایت استخراج ۶ پیشران کلیدی شکل‌دهنده به آینده نهاد وقف در ایران در افق ۱۴۱۴ منجر شد. این پیشران‌ها به‌عنوان نیروهای محرکه اصلی، تصویر تحولات آتی را ترسیم می‌کنند:

۱. نوآوری و جذابیت در وقف‌های آینده: این پیشران نشان‌دهنده ضرورت تحول در قالب‌ها و کارکردهای وقف است. موقوفات آینده از شکل سنتی (املاک) فراتر رفته و به سمت وقف دیجیتال، خانوادگی، بانک وقفی و وقف‌داری‌های نامشهود (مانند حقوق معنوی و برندها) حرکت خواهند کرد. تخصصی شدن موقوفات در قالب طرح‌های مسئله‌محور (متمرکز بر آموزش، سلامت یا محیط‌زیست) و رقابتی شدن فضای جذب واقفان از طریق ارائه طرح‌های جذاب، از پیامدهای این تحول است.

۲. جهت گیری های مدیریتی و فرهنگی: وقف به عنوان پدیده ای فرهنگی-اجتماعی، از اراده مدیریت کلان تأثیر می پذیرد. تقویت نقش مشورتی و هدایت گر سازمان اوقاف و توسعه ابزارهای تشویقی نوین (فرا تر از معافیت های مالیاتی) برای جهت دهی به موقوفات آینده مورد تأکید است. همچنین، نگاه به وقف به عنوان ابزاری برای توزیع مجدد ثروت و تحقق عدالت اقتصادی، هر چند در ذیل مفهوم احسان، تقویت خواهد شد.

۳. تنوع در نیت و انگیزه های واقفان: تحت تأثیر پدیده فردگرایی مدرن و تحول در اشکال دینداری، شاهد تنوع بخشی به انگیزه های وقف خواهیم بود. افزون بر نیت عبادی سنتی، انگیزه های بشردوستانه، محیط زیستی، هنری و همچنین اهداف روان شناختی (کسب آرامش) و اجتماعی (کسب اعتبار) ظهور پررنگ تری خواهند داشت. این امر هم فرصت گسترش دامنه واقفان و هم تهدید تبلیغاتی شدن وقف را به همراه دارد.

۴. گرایش به مدیریت توسعه بخش و تسهیل گر: مدیریت وقف در حال گذار از حفظ محوری صرف به سمت توسعه محوری و تسهیل گری است. این تحول با تجدیدنظرهای فقهی-حقوقی (برای پذیرش وقف پول و سهام)، توسعه مدل های نوین (مانند صندوق های وقفی خرد) و بهره گیری از نظریات علمی و مشارکت ذینفعان همراه است. چالش اصلی، حفظ تعادل بین بازده اقتصادی و ماهیت عبادی وقف و جلوگیری از تضعیف موقوفات عبادی است.

۵. تعامل دوسویه وقف و فناوری: یک همکاری راهبردی و دوسویه بین نهاد وقف و فناوری های نوین در حال شکل گیری است. فناوری های دیجیتال و هوش مصنوعی هم به عنوان ابزاری برای مدیریت کارآمد، ترویج فرهنگ وقف و افزایش شفافیت و هم به عنوان عرصه ای جدید برای سرمایه گذاری های وقفی در شرکت های دانش بنیان و طرح های نوآورانه (کارآفرینی وقفی) عمل خواهند کرد.

۶. توسعه حکمرانی مشارکتی در وقف: ماهیت مردمی وقف، گذار به سمت حکمرانی مشارکتی را تقویت می کند. در این الگو، سازمان اوقاف از تصدی گری مستقیم به نقش تنظیم گری، نظارتی و هماهنگ کننده تحول می یابد و مؤسسات خیریه مردمی و نهادهای تخصصی به عنوان متولیان اصلی عرصه عمل می کنند. افزایش شفافیت، تدوین استانداردها و توسعه نظارت های اجتماعی ارکان کلیدی این تحول خواهند بود.

بحث و نتیجه گیری: یافته‌های این پژوهش تصریح می‌کند که آینده مطلوب و پایدار نهاد وقف، در گرو ایجاد تعادل پویا و هوشمندانه میان سه اصل به هم پیوسته است. صیانت از اصالت شرعی و ماهیت عبادی وقف، پذیرش مسئولانه و خلاقانه اشکال و سازوکارهای نوین منطبق با شرایط زمانه، و پاسخگویی مؤثر و منعطف به نیازهای پیچیده و متغیر جامعه. این سه اصل، چهارچوبی ارزیابی‌کننده برای تحلیل پیامدهای هر یک از شش پیشران و تدوین راهبردهای مناسب فراهم می‌آورند.

تحقق این چشم‌انداز، مستلزم اقدامات و تحولات ساختاری است. از یک سو، بازنگری و روزآمدسازی چهارچوب‌های حقوقی، حقوقی و مالی برای پذیرش نوآوری‌ها (مانند وقف دارایی‌های دیجیتال) و تضمین امنیت حقوقی واقفان و متولیان ضروری است. از سوی دیگر، بازتعریف نقش و کارکرد سازمان اوقاف از یک نهاد تصدی‌گر به یک نهاد هدایت‌گر، تنظیم‌گر و تسهیل‌گر در یک اکوسیستم مشارکتی، نیازمند تغییر در ساختار، فرایندها و نگرش‌های مدیریتی است. این گذار، تقویت گفتمان آینده‌نگر، سرمایه‌گذاری بر تربیت نیروی انسانی متخصص و آشنا با فناوری و مدیریت نوین، و استقرار نظام‌های شفاف اطلاعاتی و پاسخگویی را به‌عنوان پیش‌نیازهای غیرقابل اجتناب می‌طلبد.

در نهایت، این پژوهش با ارائه نقشه‌ای نظام‌مند از پیشران‌های کلیدی، چهارچوب مفهومی و عملیاتی را برای گفت‌وگوهای راهبردی، سناریوسازی آینده و تدوین سیاست‌های آگاهانه در اختیار تصمیم‌گیران و سیاست‌گذاران حوزه وقف قرار می‌دهد. آینده وقف، آینده‌ای «ساخته‌شدنی» است که ساختن آن در گرو خرد جمعی، آینده‌نگری و عزمی است که این پژوهش درصدد تقویت بنیان‌های فکری آن برآمده است. محدودیت اصلی پژوهش، ضعف گفتمان آینده‌نگر در این عرصه بود که برگزاری جلسات منظم آینده‌اندیشی با حضور خبرگان را به‌عنوان گام بعدی پیشنهاد می‌کند.

واژگان کلیدی: وقف، آینده‌پژوهی، پیشران‌ها، روند، افق ۱۴۱۴، ایران.

استناد: هاشمی، سیدحسن، و کوهی، احمد (۱۴۰۴). شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر آینده وقف در ایران در افق ۱۴۱۴. مجله مطالعات دین، معنویت، مدیریت ۱۳ (۲۷): ۱۵۳-۱۸۸.

مقدمه

وقف، به‌عنوان یکی از نهادهای اجتماعی و اقتصادی برجسته در جوامع اسلامی، همواره نقش بسزایی در توسعه فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی ایفا کرده است. این سنت دیرینه، با هدف خدمت به جامعه و تقرب به خداوند، از دیرباز مورد توجه علما، حکام و عموم مردم قرار گرفته است. باوجود فراز و نشیب‌های تاریخی، وقف هیچ‌گاه از صحنه اجتماع حذف نشده و همواره به‌عنوان یک نهاد پایدار و مؤثر در خدمت جامعه بوده است. آثار و فواید چشمگیر وقف، از جمله تأمین نیازهای اجتماعی، حمایت از فقرا، توسعه آموزش و بهداشت و تقویت زیرساخت‌های عمومی موجب شده است که هیچ حکومتی نسبت به این نهاد بی‌تفاوت نباشد.

باوجوداین، در عصر حاضر، وقف با چالش‌ها و تحولات گسترده‌ای مواجه شده است. تغییرات سریع در فناوری، تحولات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، و همچنین، تغییر در نگرش‌های مردم نسبت به وقف، ضرورت بازنگری و مدیریت کارآمد این نهاد را بیش از پیش آشکار می‌کند. در این راستا، دستیابی به تصویری روشن از آینده‌های محتمل وقف و شناسایی عوامل کلیدی تأثیرگذار بر آن، از اهمیت بالایی برخوردار است. آگاهی از پیشران‌های تغییرات آینده وقف، به مدیران و سیاست‌گذاران این حوزه کمک می‌کند تا با دیدی روشن‌تر و تصمیماتی آگاهانه‌تر، به استقبال تحولات آینده رفته و سیاست‌های کارآمدی را برای مدیریت این نهاد تدوین کنند.

مطالعه تغییرات آینده، از فعالیت‌های اصلی آینده‌پژوهان است. آنچه این تغییرات را در آینده شکل می‌دهد، روندها هستند. روندها نشان‌دهنده تغییرات پیوسته و منظم داده‌ها در بستر زمان هستند. هنگامی که روندها در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند، می‌توانند تصویری نسبتاً کامل از آینده محتمل یک حوزه یا سازمان ارائه دهند (تولایی، ۱۳۹۳). از ترکیب این روندها، پیشران‌هایی پدید می‌آیند که در پس عوامل و رویدادهای محیطی قرار دارند و این پیشران‌ها هستند که به آینده شکل می‌دهند. پیشران‌ها مجموعه‌ای از نیروهای شکل‌دهنده آینده هستند که به‌صورت جهانی یا محلی بر انواع مختلف سازمان‌ها و نهادها تأثیر می‌گذارند (هاشمیان اصفهانی، ۱۳۸۹).

این پژوهش می‌کوشد با بررسی عواملی (روندها و رویدادهای ممکن) که می‌توانند آینده وقف را تحت تأثیر قرار دهند، پیشران‌های مؤثر بر آینده این نهاد را شناسایی و تحلیل کند. همچنین، با حدس و

بررسی پیامدهای متنوع این پیشران‌ها، افق‌های جدیدی را در مقابل تصمیم‌گیران قرار دهد. این تحقیق در صدد است تا موضوعات جدید و مسائل نوپدید در آینده وقف را معرفی و با طبقه‌بندی آنها، مسیر را برای مدیریتی کارآمد هموار کند. با تحلیل این روندها در قالب پیشران‌های آینده، می‌توان در جلسات تخصصی، پیامدهای آینده آنها را پیش‌بینی و موضوعات و مسائل پیش‌رو در حوزه وقف را در افق مورد نظر ترسیم نمود.

نوآوری پژوهش

عمده پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه وقف، با نگاهی درون‌نهادی به بررسی مسائل و عوامل تأثیرگذار بر این نهاد پرداخته‌اند. حتی پژوهش‌هایی که رویکردی آینده‌پژوهانه دارند، عمدتاً همین رویکرد را برگزیده‌اند. اما این تحقیق می‌کوشد با رویکردی فراحوزه‌ای به وقف پرداخته و افزون‌بر بررسی عوامل درون‌سازمانی، به عوامل بیرونی تأثیرگذار بر آینده وقف نیز توجه کند. این پژوهش با مطالعه روندها و کلان‌روندهای آینده، پیامدهای آنها را در حوزه وقف بررسی می‌کند.

پیشینه تحقیق

در حوزه وقف و آینده‌پژوهی، مطالعاتی یافت نشد که مستقلاً به بررسی پیشران‌ها و عوامل تأثیرگذار بر آینده وقف پرداخته باشد. با وجود اهمیت این موضوع، شکاف تحقیقاتی قابل توجهی در این زمینه وجود دارد. بیشتر پژوهش‌های موجود بر مسائل درون‌سازمانی وقف متمرکز بوده‌اند و کمتر به عوامل بیرونی و کلان‌روندهای تأثیرگذار بر آینده وقف توجه کرده‌اند. با وجود این، می‌توان تحقیقات مرتبط را در دو دسته کلی تقسیم‌بندی کرد:

الف) مطالعات مرتبط با وقف و تحولات آن در آینده

این دسته از تحقیقات به امکان‌سنجی حضور وقف در عرصه‌های نوین و تحولات ساختاری آن پرداخته‌اند که اگرچه جزء مطالعات آینده‌پژوهی محسوب نمی‌شود، اما اشاره به خرده تغییرات احتمالی در آینده وقف دارد و از این جهت می‌توان آن را منبعی برای مطالعه روندهای آینده دانست. برخی از این مطالعات عبارت‌اند از:

- نقش وقف در فرایند توسعه (بهروان، ۱۳۹۹): این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی نقش وقف به‌عنوان یک نهاد اقتصادی-اجتماعی در فرایند توسعه ایران اسلامی پرداخته است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که محیط نهادی وقف، مدیریت متولیان موقوفات، و انگیزه‌ها و هنجارهای اجتماعی واقفان، از جمله عوامل کلیدی هستند که نقش توسعه‌ای نهاد وقف را تحت‌تأثیر قرار می‌دهند.

- امکان‌سنجی وقف سهام و پول (مصباحی‌مقدم و اشتیاق، ۱۳۸۸): این مطالعات با بررسی فقهی وقف سهام و پول، بر ضرورت بهره‌گیری از این اشکال نوین وقف در آینده تأکید کرده‌اند. این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که وقف سهام و پول می‌تواند به‌عنوان ابزاری مؤثر در توسعه اقتصادی و اجتماعی استفاده شود.

- وقف و عرصه‌های اقتصادی نوپدید (جهانیان، ۱۳۹۵): این مقاله به تحولات ساختاری اقتصاد و کاهش سهم ثروت‌های طبیعی و مولد در مقابل افزایش ثروت‌های نرم‌افزاری اشاره کرده است. نویسنده بر این باور است که با تغییر نگاه فقهی به وقف، می‌توان ثروت‌های نرم‌افزاری را نیز در زمره اموال وقفی قرار داد.

- نقش وقف و نیکوکاری در علم و فناوری (طاهری‌دمنه، ۱۳۹۷): این پژوهش با محوریت وقف، به بررسی امکان‌پذیری و مزایای ترویج فرهنگ نیکوکاری در حمایت از نهاد علم و فناوری پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که وقف می‌تواند به‌عنوان ابزاری قدرتمند در توسعه شرکت‌های دانش‌بنیان و کسب‌وکارهای نوپا عمل کند.

ب) مطالعات آینده‌پژوهانه در حوزه وقف

این دسته از تحقیقات با نگاهی آینده‌نگر به تحولات نهاد وقف پرداخته‌اند؛ اما هیچ‌کدام از آنها از روش‌های نظام‌مند آینده‌پژوهی استفاده نکرده و همان‌گونه که مطرح شد، پژوهشی درون‌نهادی به شمار می‌آید. از جمله این مطالعات می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- آینده‌پژوهی وقف‌های جدید در تمدن نوین اسلامی (پورشعبانیان، ۱۳۹۹): این مقاله با توجه به ظرفیت تمدن‌سازی وقف، به ترسیم آینده‌های مطلوب این نهاد پرداخته است. نویسنده بر ضرورت

رویکرد آینده‌محور در سازمان‌دهی و تحول نهاد وقف تأکید کرده و راهبردهایی برای دستیابی به این هدف ارائه داده است.

- تحول نهاد وقف و دورنمای آینده آن (کاتوزیان، ۱۳۷۹): این پژوهش به بررسی تأثیر دو مقوله شخصیت حقوقی و دارایی بر آینده وقف پرداخته است. نویسنده معتقد است که نظریه‌پردازی در این دو حوزه می‌تواند تحولی اساسی در نهاد وقف ایجاد کند. این مطالعه تلاشی برای نزدیک‌سازی مفهوم وقف به بنیادهای خیریه، با حفظ موازین فقهی است.

- وقف در قرن ۲۱ با نگاهی به گذشته و آینده (طباطبائیان، ۱۳۹۵): نویسنده این کتاب قصد دارد الگوی صحیح و کاربردی‌تری به‌منظور استفاده بهینه‌تر از این منابع مالی را ارائه دهد. این کتاب هفت فصل دارد که پنج فصل ابتدای آن به ساختار نهاد وقف در فقه و بستر زمان پرداخته و در دو فصل پایانی با نگاهی به آینده به اصل ضرورت و استمرار وقف در حوزه عبادی-فرهنگی و اقتصادی در قرن ۲۱ پرداخته است.

ادبیات و چهارچوب نظری پژوهش

این بخش به دنبال تبیین وقف است به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی که پیچیده و چندوجهی است و در سایه تحولات اجتماعی تغییر می‌کند و همچنین، درصدد معرفی آینده‌پژوهی به‌عنوان یک دانش فرارشته‌ای است که می‌تواند در جهت بسط نظری آینده وقف کارگشا باشد.

۱. مفهوم وقف: تعاریف و ابعاد

۱-۱. وقف در لغت و اصطلاح

وقف در لغت به معنای «ایستادن» و «درنگ کردن» است. برخی برای معنای لغوی وقف آیه «وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ ذُقُوا عَلٰی رَبِّهِمْ» (انعام، ۳۰) را شاهد آورده‌اند که در اینجا وقف به معنای مکث و توقف به کار رفته است. در اصطلاح فقهی، وقف به معنای حبس مال و صرف کردن آن منفعت در راه خداوند تعریف می‌شود. شیخ طوسی در تعریف وقف می‌نویسد: «الوقف تحبیس الأصل و تسبیل المنفعة» که به معنای حبس اصل مال و جاری‌سازی منفعت آن است. بنابراین، وقف را می‌توان این‌گونه بیان کرد: وقف عبارت

است از اینکه انسان تمام یا قسمتی از ثروت منقول یا غیرمنقول خود را طبق شرایط خاصی از فروش و توات و... منع کند؛ اما بهره و درآمد آن را در راه خدا هزینه کند (دانش‌پور و سامانی، ۱۳۸۸).
در قانون مدنی ایران نیز وقف به این صورت تعریف شده است: «وقف عبارت است از اینکه عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود» (ماده ۵۵ قانون مدنی). این تعریف نشان می‌دهد که وقف نه تنها یک عمل حقوقی، بلکه یک عمل اقتصادی و اجتماعی است که هدف آن خدمت به جامعه و تقرب به خداوند است.

۱-۲. ابعاد وقف

وقف به‌عنوان یک نهاد اجتماعی و اقتصادی، دارای ابعاد مختلفی است که هر یک از آنها نقش مهمی در توسعه جامعه ایفا می‌کنند. این ابعاد عبارت‌اند از:

- **بعد اقتصادی:** وقف به‌عنوان یک ابزار اقتصادی، می‌تواند در تأمین منابع مالی برای پروژه‌های عام‌المنفعه مانند ساخت مدارس، بیمارستان‌ها، مساجد و سایر مراکز خدماتی نقش مهمی ایفا کند. همچنین، وقف می‌تواند به‌عنوان یک مکانیسم توزیع ثروت عمل کند و به کاهش فقر و نابرابری‌های اجتماعی کمک کند.

- **بعد اجتماعی:** وقف به‌عنوان یک نهاد اجتماعی، می‌تواند در تقویت همبستگی اجتماعی و ایجاد حس مسئولیت‌پذیری در بین افراد جامعه مؤثر باشد. وقف‌های عام‌المنفعه مانند وقف برای آموزش، بهداشت و رفاه اجتماعی می‌توانند به بهبود کیفیت زندگی افراد جامعه کمک کنند.

- **بعد فرهنگی:** وقف به‌عنوان یک نهاد فرهنگی می‌تواند در حفظ و گسترش ارزش‌های دینی و فرهنگی جامعه نقش مهمی ایفا کند. وقف‌های مرتبط با آموزش و پرورش، تحقیقات علمی و فعالیت‌های فرهنگی می‌توانند به رشد فرهنگی جامعه کمک کنند.

- **بعد مذهبی:** وقف به‌عنوان یک عمل عبادی می‌تواند به تقویت ایمان و تقرب به خداوند کمک کند. وقف‌های مرتبط با مساجد، حسینیه‌ها و سایر مراکز مذهبی می‌توانند به گسترش فعالیت‌های دینی و معنوی در جامعه کمک کنند.

۳-۱. وقف به‌عنوان یک نهاد اجتماعی در حال تحول

وقف به‌عنوان یک نهاد اجتماعی، همواره در طول تاریخ دستخوش تحولات گسترده‌ای بوده است. این نهاد که ریشه در آموزه‌های دینی و فرهنگی دارد، در طول قرون متمادی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در جوامع اسلامی عمل کرده است. وقف نه تنها یک عمل فردی و دینی است، بلکه به‌عنوان یک پدیده اجتماعی، نقش مهمی در شکل‌دهی به ساختارهای جامعه ایفا می‌کند. این نهاد با ایجاد شبکه‌ای از موقوفات، به تأمین نیازهای عمومی جامعه کمک کرده و به‌عنوان یک مکانیسم خودجوش و مردمی، در خدمت توسعه پایدار قرار گرفته است.

۴-۱. وقف به‌عنوان یک پدیده اجتماعی

وقف به‌عنوان یک پدیده اجتماعی، از تعامل بین ارزش‌های دینی، فرهنگی و اقتصادی شکل می‌گیرد. این نهاد نه تنها بازتابی از اعتقادات و باورهای دینی افراد است، بلکه نشان‌دهنده تعهد اجتماعی آنها به بهبود شرایط زندگی جامعه نیز هست. وقف به‌عنوان یک عمل خیرخواهانه، به افراد این امکان را می‌دهد که با اختصاص بخشی از دارایی‌های خود به امور عام‌المنفعه به توسعه جامعه کمک کنند. این امر باعث می‌شود که وقف به‌عنوان یک پدیده اجتماعی، نقش مهمی در تقویت همبستگی اجتماعی و ایجاد حس مسئولیت‌پذیری در بین افراد جامعه ایفا کند.

۵-۱. تحولات وقف در طول تاریخ

وقف در طول تاریخ دستخوش تحولات گسترده‌ای بوده است. در صدر اسلام، وقف به‌عنوان یک ابزار مهم برای تأمین منابع مالی مساجد، مدارس و سایر مراکز خدماتی استفاده می‌شد. در دوران میانه اسلامی، وقف به‌عنوان یک نهاد قدرتمند اقتصادی و اجتماعی، نقش مهمی در توسعه شهرها و تأمین نیازهای عمومی جامعه ایفا کرد. در ایران نیز وقف از دیرباز مورد توجه حکام و مردم بوده است. وقف‌های بزرگ و معروفی مانند وقف‌های مرتبط با مدارس علمیه، بیمارستان‌ها و کتابخانه‌ها نشان‌دهنده اهمیت این نهاد در تاریخ ایران است.

با وجود این، در عصر حاضر، وقف با چالش‌ها و تغییرات گسترده‌ای مواجه شده است. تغییرات سریع در فناوری، تحولات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، و همچنین، تغییر در نگرش‌های مردم نسبت به

وقف، ضرورت بازنگری و مدیریت کارآمد این نهاد را بیش از پیش آشکار می‌کند. برای مثال، در گذشته وقف عمدتاً به صورت وقف زمین و املاک انجام می‌شد؛ اما در حال حاضر، اشکال نوین وقف مانند وقف سهام، وقف پول و وقف دیجیتال نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند. این تحولات نشان‌دهنده آن است که وقف به‌عنوان یک نهاد اجتماعی، همواره در حال تطابق با شرایط جدید و نیازهای جامعه است. همچنین، تغییرات در ساختار اقتصادی و اجتماعی جامعه می‌تواند به تغییر در اولویت‌های وقف و نحوه مدیریت موقوفات منجر شود.

۱-۶. اهمیت مطالعه تحولات وقف

مطالعه تحولات وقف به‌عنوان یک نهاد اجتماعی، از اهمیت بالایی برخوردار است. این مطالعه نه تنها به درک بهتر از نقش وقف در جامعه کمک می‌کند، بلکه به سیاست‌گذاران و مدیران این حوزه کمک می‌کند تا با برنامه‌ریزی مناسب، از ظرفیت‌های وقف برای توسعه جامعه استفاده کنند. برای مثال، با شناسایی پیشران‌های تغییرات آینده وقف، می‌توان سیاست‌هایی را تدوین کرد که به تقویت این نهاد و افزایش کارایی آن کمک کند.

۲. آینده‌پژوهی و پیشران‌ها: چهارچوب نظری برای تحلیل آینده وقف

آینده‌پژوهی به‌عنوان یک حوزه میان‌رشته‌ای، به مطالعه سیستماتیک آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب می‌پردازد. این حوزه با استفاده از روش‌هایی مانند روندپژوهی و تحلیل پیشران‌ها، به شناسایی نیروهای کلیدی کمک می‌کند که آینده یک حوزه یا نهاد را شکل می‌دهند. پیشران‌ها به‌عنوان عوامل محرکه تغییرات آینده، نقش اساسی در شکل‌دهی به سناریوهای آینده دارند. این عوامل می‌توانند شامل تحولات فناوری، تغییرات اجتماعی، تحولات اقتصادی و تغییرات فرهنگی باشند.

پیشران‌ها را می‌توان «عوامل تغییردهنده اصلی» تعبیر کرد. پیشران‌ها نیروهای عمده تغییر هستند که در اثر آنها، مجموعه عمده‌ای از شرایط تغییر می‌کند؛ به‌نحوی که سیستم از نقطه تعادل سابق خارج می‌شود و به وضعیت جدیدی وارد خواهد شد. بنابراین، هر روند تغییر خارجی پیشران نیست؛ بلکه عواملی که منشأ تغییرات عمده هستند، پیشران می‌باشند. پیشران‌ها ناشی از تغییرات محیط پیرامونی

هستند. «به‌عنوان یک فرد یا یک شرکت، ما کنترل بسیار کمی بر روی نیروهای پیشران داریم. قدرت اصلی ما در سروکارداشتن با نیروهای پیشران، در تشخیص و فهم و درک تأثیرات آنها نهفته است» (شوارتز، ۱۹۹۱). همچنین ساریناس (۲۰۱۱) نیروهای پیشران را تعریف می‌کند و در آن اشاره می‌کند که آنها نیروها، عوامل و عدم قطعیت‌هایی هستند که تغییر در محیط سازمان یا صنعت را ایجاد کرده یا به پیش می‌رانند.

اهمیت نیروهای پیشران، مبتنی بر نگاه سیستمی به موضوع وقف است. وقف به‌عنوان یک سیستم باز، مرز کاملاً تعریف‌شده‌ای ندارد و تأثیر و تأثرات سیستم را بیش‌ازآنکه ناشی از عوامل داخلی بدانیم، باید از خارج از سیستم دنبال کرد. وقف یک سیستم اجتماعی است که هم تعاملات درونی و هم تعاملات با محیط پیرامونی بر آن تأثیرگذار است. در حوزه وقف، پیشران‌ها می‌توانند شامل تغییرات در فناوری‌های دیجیتال، تحولات در نگرش‌های اجتماعی نسبت به وقف، تغییرات اقتصادی، تغییرات مدیریتی وقف و نیز تحولات فقهی و حقوقی باشند.

چهارچوب نظری پژوهش

مطالعه و درک آینده، به‌ویژه در حوزه‌های پیچیده‌ای مانند وقف که ابعاد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی دارد، از چالش‌های اصلی پژوهش‌های آینده‌نگر است. آینده‌پژوهی به‌عنوان یک حوزه علمی، به بررسی سیستماتیک آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب می‌پردازد. اگرچه آینده به‌خودی‌خود مبهم و غیرقابل مشاهده است، اما می‌توان با تحلیل روندهای گذشته و حال، نشانه‌هایی از تغییرات آینده را شناسایی کرد. اساساً آینده‌پژوهی بر این اصل استوار است که آینده تحت تأثیر انتخاب‌ها و روندهای گذشته و حال شکل می‌گیرد که از این اصل تعبیر به وابستگی به مسیر^۱ شده است. این مفهوم بیان می‌کند که تغییرات آینده تحت تأثیر نهادها و ساختارهای اولیه هستند و انتخاب‌های بعدی بازیگران اجتماعی به‌دلیل انتخاب‌های قبلی آنها محدود می‌شود (نورث،^۲ ۱۹۹۲). به‌دیگرسخن، روندهای گذشته و حال، مسیر آینده را تعیین می‌کنند و این روندها قابل‌ردیابی و پیش‌بینی هستند (سیاح مفصلی، ۱۳۹۳).

1. Path Dependency
2. North, Douglass

با این توضیح، یکی از روش‌های کلیدی در آینده‌پژوهی، روندپژوهی^۱ است. این روش به بررسی تغییرات پیوسته و منظم در طول زمان می‌پردازد و به محققان کمک می‌کند تا روندهای کلیدی را شناسایی و تأثیرات آنها بر آینده را تحلیل کنند. روندپژوهی بر پدیده‌هایی متمرکز است که سابقه‌ای در گذشته دارند و قابل ردیابی و پیش‌بینی هستند. هدف از روندپژوهی، تعیین روندها، تحلیل مسیر آینده و بررسی پیامدهای احتمالی آنهاست.

وقف که یک پدیده اجتماعی در نظر گرفته شده به‌عنوان یک سیستم باز مطالعه شده است. عوامل تأثیرگذار درونی و بیرونی نهاد وقف در گذشته و حال، تغییرات آینده وقف را شکل می‌دهند. در واقع، هرگونه تغییری در آینده وقف عمدتاً تحت تأثیر این روندهای جاری است. آینده وقف را باید در همگرایی و تقاطع این روندها جستجو کرد. به‌منظور شناسایی پیشران‌های آینده لازم است در یک تحلیل نیمه عمیق، عوامل و روندهایی که مسیر همسویی را در آینده وقف دنبال می‌کند گردهم آورده و از برهم کنش آنها، پیشران‌های آینده وقف را شناسایی کرد. پیشران‌ها نیروهایی هستند که به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر آینده یک نهاد یا حوزه تأثیر می‌گذارند. این پیشران‌ها می‌توانند شامل تحولات فناوری، تغییرات اجتماعی، تحولات اقتصادی و تغییرات فرهنگی باشند. با تحلیل این پیشران‌ها، می‌توان سناریوهای مختلف آینده وقف را ترسیم کرد و راهبردهای مناسبی برای مدیریت این نهاد در آینده ارائه نمود.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش از نظر ماهیت، یک پژوهش اکتشافی-تحلیلی است و از نظر هدف، در زمره پژوهش‌های کاربردی قرار می‌گیرد. هدف اصلی این تحقیق، شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر آینده وقف در ایران است. برای دستیابی به این هدف، از روش‌های آینده‌پژوهی و به‌ویژه روندپژوهی و تحلیل پیشران‌ها استفاده شده است. در ادامه، مراحل روش‌شناسی این پژوهش به تفصیل شرح داده می‌شود.

۱. روش تحقیق

این پژوهش از روش‌های کیفی بهره می‌گیرد و استخراج روندهای جاری و عوامل اثرگذار بر آینده وقف

بر پایه تحلیل مضمون^۱ استوار است. روش کیفی به دلیل توانایی در کشف عمیق مفاهیم و شناسایی عوامل پیچیده‌ای که بر آینده وقف تأثیر می‌گذارند، انتخاب شده است. در ضمن تحلیل مضمون داده‌ها با ایجاد همگرایی نظام‌مند بین عوامل و روندهای استخراج شده، پیشران‌های آینده وقف شناسایی شده است. انتخاب کدگذاری سه مرحله‌ای به جهت فراهم آوردن زمینه سیر مراحل استخراج تا همگرایی و طبقه‌بندی مضامین بوده است، وگرنه در تحلیل مضمون الزامی به کدگذاری سه مرحله‌ای وجود ندارد. در مجموع تحلیل‌های کیفی، از مجموعه‌های از خطوط راهنما استفاده می‌کنند و نه مجموعه‌های از قوانین مشخص که این امر باعث انعطاف‌پذیری آنها برای تناسب روش با سؤال‌ها و داده‌های تحقیق می‌شود (پاتون، ام. ۱۹۹۰).

۲. جمع‌آوری داده‌ها

داده‌های این پژوهش از دو منبع اصلی جمع‌آوری شده‌اند:

- مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی: در این مرحله، از منابع معتبر علمی، مقالات، کتاب‌ها، گزارش‌ها و اسناد مرتبط با وقف و آینده‌پژوهی استفاده شده است. این منابع به شناسایی روندهای کلیدی و پیشران‌های مؤثر بر آینده وقف کمک کرده‌اند.

- مصاحبه‌های نیمه‌ساختار یافته: برای تکمیل داده‌ها، مصاحبه‌هایی با ۱۲ نفر از خبرگان حوزه وقف و آینده‌پژوهی انجام شده است. شرکت‌کنندگان شامل استادان دانشگاهی (۳۰ درصد)، مدیران اوقاف (۴۰ درصد) و فعالان حوزه وقف و خیرات بودند. مصاحبه‌شوندگان به روش گلوله برفی انتخاب شده و مصاحبه‌ها تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافتند. برای غنای بیشتر به تنوع مصاحبه‌شوندگان از حیث شخصیت علمی و اجرایی بودن توجه شد. آنچه موجب محدودیت تعداد مصاحبه‌شوندگان شده عدم یافتن افرادی بود که هم اشرافی به موضوع وقف داشته باشند و هم دارای تفکری آینده‌نگرانه باشند.

۳. تحلیل داده‌ها

داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از روش تحلیل مضمون بررسی شدند. در این روش، داده‌ها به صورت

سیستماتیک کدگذاری شده و مضامین اصلی و فرعی استخراج شدند. مراحل تحلیل مضمون به شرح زیر است:

- کدگذاری باز: در این مرحله، داده‌ها به صورت خط به خط بررسی شده و کدهای اولیه استخراج شدند. مضامین استخراج شده گویای عواملی است که به نحوی آینده وقف را تحت تأثیر قرار می‌دهد. این عوامل از جنس روندهای جاری در وقف و رویدادهای اثرگذار بر آن است.

- کدگذاری محوری: کدهای اولیه در قالب مضامین اصلی و فرعی سازمان‌دهی شدند. در این مرحله ۳۷ مضمون ابتدایی در ذیل ۲۷ عامل مندرج شده است.

- کدگذاری انتخابی: در این مرحله، با توجه به جنس عوامل، پیامدهای احتمالی عوامل، حوزه اثرگذاری آنها و یا گاه با توجه به زمینه شکل‌گیری و ریشه و علت پیدایش آنها، کدگذاری انجام شد. در کدگذاری سعی شد روندهای مشابه و همگون به هم نزدیک شده و نهایتاً آنها در یک دسته‌روند کنار هم آورده شوند. نتیجه این بخش از تحلیل شناسایی ۶ دسته‌روند به‌عنوان پیشران‌های آینده وقف است. هر کدام از دسته‌روندهای معرفی شده جهت‌گیری خاصی را در آینده وقف بیان می‌کند. آنها نیروی محرکه و پیش‌برنده تغییرات وقف در آینده هستند که کلیت وقف و موقوفات را در آینده شکل می‌دهند. آنها از طرفی برآیند روندهای جزئی‌تر و متولد یافته از آنها هستند و از طرفی پیشران‌های آینده وقف‌اند که چگونگی تغییرات و تحولات آینده را بیان کرده و نحوه رشد و اوج‌گیری روندها را به تصویر می‌کشند.

یافته‌های پژوهش

پیشران‌های آینده وقف

پیشران‌ها به‌عنوان نیروهای کلیدی که آینده یک حوزه یا نهاد را شکل می‌دهند، نقش اساسی در آینده‌پژوهی ایفا می‌کنند. این عوامل می‌توانند داخلی (مانند تغییرات در مدیریت و سیاست‌های داخلی) یا خارجی (مانند تحولات فناوری و تغییرات اجتماعی) باشند. پیشران‌ها به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر آینده تأثیر می‌گذارند و می‌توانند باعث ایجاد تغییرات اساسی در یک نهاد یا حوزه شوند. برای شناسایی پیشران‌های آینده وقف، روندهای تأثیرگذار بر آینده وقف تحلیل شد. این روندها

از طریق روندپژوهی و به کمک تحلیل مضمون شناسایی و دسته‌بندی شدند. در این فرایند، پس از همگن‌سازی یافته‌های حاصل از مرور منابع و مستندات و نیز مصاحبه‌ها، تعداد ۲۷ عامل مؤثر بر آینده وقف شناسایی شده و براساس جنس، حوزه اثرگذاری و پیامدهای احتمالی آنها بررسی شد. روندهای مشابه و همگون به هم نزدیک شده و نهایتاً آنها در یک دسته‌روند کنار هم آورده شدند. نتیجه این تحلیل، شناسایی شش دسته‌روند به‌عنوان پیشران‌های اصلی آینده وقف بود. هریک از این پیشران‌ها جهت‌گیری خاصی را در آینده وقف نشان می‌دهند و به‌عنوان نیروهای محرکه تغییرات، کلیت وقف و موقوفات را در آینده شکل خواهند داد.

این پیشران‌ها نه‌تنها برآیند روندهای جزئی‌تر هستند، بلکه چگونگی تغییرات و تحولات آینده وقف را نیز مشخص می‌کنند. با تحلیل این پیشران‌ها، می‌توان تصویری روشن از آینده وقف ترسیم کرد و راهبردهای مناسبی برای مدیریت این نهاد در آینده ارائه داد. در شناسایی این پیشران‌ها هیچ نگاه خوش‌بینانه و یا بدبینانه‌ای اعمال نشده است و صرفاً جنبه اکتشافی دارد. اساساً پیشران‌ها نسبت به آینده مطلوب یا نامطلوب خنثی بوده و ممکن است پیامدهای مثبت و منفی را به دنبال داشته باشند که در تبیین هر کدام به فراخور به آن اشاره شده است.

ذیل هر کدام از این پیشران‌ها روندهایی وجود دارد که اگرچه هویت مستقلی دارد و دامنه تأثیر آن عمدتاً محدود به پیشران خاصی نیست، ولی همسویی کلی آن با برخی دیگر از روندها موجب زایش نیرومحرکه‌ای شده که پیشران تغییرات و تحولات آینده وقف است. در جدول ۱ خلاصه‌ای از این پیشران‌ها و روندها آمده است.

جدول ۱. پیشران‌های آینده وقف و روندهای مرتبط با آن

روندها و عوامل مؤثر بر آینده وقف	پیشران‌های آینده وقف	
افزایش سطح قیمت کالاها و سرمایه‌ای	وقف‌های آینده، نوآورانه و جذاب	۱
روند تخصصی شدن فعالیت‌ها		
جذابیت قالب‌ها و کارکردهای جدید وقف		
توسعه سرمایه‌های معنوی (اموال غیرمادی)		
اهمیت یافتن مسائلی همچون ورزش، تفریح و سرگرمی		

پیشران‌های آینده وقف	روندها و عوامل مؤثر بر آینده وقف
۲	جهت‌گیری موقوفات متناسب با سیاست‌های حاکمیتی
	بهره‌گیری دولت و سازمان اوقاف از روش‌های تشویقی
	بهره‌گیری دولت از روش‌های توزیع مجدد ثروت
	نیازهای آتی جامعه
۳	گرایش به دین‌ورزی احساسی
	رشد مفهوم مسئولیت اجتماعی در عرصه‌های مختلف
	احترام به خیرین و هویت‌یابی آنها با وقف
	ورود سلبریتی‌ها و چهره‌های مشهور به عرصه امور خیریه
۴	گرایش به حبس‌گریزی از اموال موقوفه
	روند تجدید نظر شروط فقهی حقوقی وقف و موقوفات
	اهمیت یافتن رشد اقتصاد بخش سوم (اقتصاد خیر)
	توسعه مدیریت علمی امور خیر
۵	گسترش خدمات متقابل وقف و فناوری
	روند توسعه فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی
	استفاده از ابزار رسانه در ترویج و فرهنگ‌سازی
	ارتباط دو سویه وقف و ماشین
	مدیریت مبتنی بر هوش مصنوعی
۶	توسعه حکمرانی مشارکتی در وقف
	رونق سرمایه‌گذاری در شرکت‌های دانش‌بنیان
	گسترش مدل‌های حکمرانی به جای حکومت
	افزایش مؤسسات خیریه متولی موقوفات
	روند کاهش تصدی‌گری دولت
گسترش نظارت‌های اجتماعی	
موضوع شفافیت و مدل اعتماد توزیع شده	

پیشران‌های مؤثر بر آینده وقف

۱. وقف‌های آینده، نوآورانه و جذاب

وقف به‌عنوان فعلی انسانی، متأثر از تحولات محیطی و تمایلات درونی جامعه است. در عصر کنونی، شاهد تغییرات سریع در شرایط اجتماعی و عواطف انسانی هستیم که آینده وقف و موقوفات را شکل می‌دهد. انسان مدرن امروزی، بی‌تاب‌تر از گذشته شده و تمایلی به پیروی صرف از سنت‌ها ندارد و ترجیح می‌دهد قالب‌ها را با فهم جدید بازتعریف کند. این امر موجب ظهور وقف‌های نوین با کارکردهای متناسب نیازهای جامعه شهری شده است. وقف‌هایی که متفاوت بودن و جذابیت از شاخصه‌های اصلی آن است. این تحولات، تکاملی نظام‌مند است که پویایی نهاد وقف در پاسخگویی به نیازهای متغیر جامعه را اثبات می‌کند.

در آینده تلاش فعالان حوزه وقف برای جذب خیرین و واقفین یک فضای رقابتی را در وقف ایجاد خواهد کرد. در این فضا مدیران مجموعه‌های بزرگ وقفی و بنیادهای خیریه با ارائه مصادیق متفاوت و جذاب وقف در پی ترغیب واقفان و خیرین به مشارکت بیشتر ایشان در فعالیت‌های خیرانه است. در این شرایط بُرد با کسی خواهد بود که برنامه‌ای و قالبی جدید و جذاب برای جذب واقفین ایجاد کرده باشد. وقف پول و وقف سهام از همین قسم بوده و نزدیک است که وقف پول دیجیتال، وقف حسینیّه مجازی و همچنین، مدل‌های وقف خانوادگی، بانک وقفی و... را شاهد باشیم.

با توسعه سرمایه‌های معنوی شاهد خواهیم بود که اثرهای هنری، ایده‌های خلاقانه، برندها، حقوق معنوی و مواردی از این دست به میدان موقوفات وارد شود. اگرچه بسیاری از آنها شرط دوام را ندارد در فقه و حقوق وقف این‌گونه دارایی‌ها هنوز به رسمیت شناخته نشده، اما مطمئناً سنگینی کفه ترازوی این دارایی‌ها در آینده به هر طریقی که شده راه را برای وقف این سرمایه‌ها خواهد گشود. همچنین، با اهمیت یافتن مقوله ورزش در جامعه حتی در حد یک نیاز قطعاً موقوفات ورزشی جایگاه ویژه‌ای خواهد یافت. از دیگر روندهای قدرتمند در آینده وقف تخصصی‌شدن موقوفات است. با تخصصی‌شدن فعالیت‌ها در جهان امروز، موقوفات آینده لزوماً برای امور خیر کلی وقف نمی‌شوند؛ بلکه کل فرایند یک عمل خیریه را هدف می‌گیرند. به‌جای وقف منفعتی یک مکان خاص، شاهد موقوفات مسئله‌محور و هدف‌محور خواهیم بود که تمام اقتضانات یک موضوع جامع (مانند آموزش یا سلامت) را پوشش می‌دهند. این امر به ظهور ابر موقوفات منجر می‌شود که چرخه‌ای کامل از فعالیت‌ها را سیستم‌وار مدیریت می‌کنند.

۲. جهت‌گیری‌های مدیریتی و فرهنگی

پرسش اساسی این است که آیا فرهنگ را می‌توان مدیریت کرد؟ در میان دو نظر که یکی قائل است که فرهنگ اساساً مدیریت‌پذیر نیست و نظر دیگر که آن را کاملاً مکانیکی و قابل‌مدیریت می‌داند، دیدگاه معقول‌تر معتقد است فرهنگ الگوی ارگانیکی و هنجاری دارد و به‌صورت مشروط مدیریت‌پذیر است. این مدیریت‌نمودهای فرهنگ را نیز در بر می‌گیرد. وقف یکی از این نمودهای فرهنگ دینی است. وقف به‌خودی‌خود نیازها و معضلات جامعه را دنبال می‌کند و تحقق آرمان‌های متعالی را در نظر دارد؛ ولی ممکن است به هر دلیلی این روند طبیعی تغییر کند و مدیران فرهنگی جهت‌گیری خاصی در موقوفات آینده را مفید بدانند. با وجود این پیشران تغییرات آینده وقف، احتمالاً یکی از شئون سازمان اوقاف که در آینده پررنگ‌تر و فعال‌تر خواهد شد، شأن مشورتی سازمان خواهد بود. این پیشران این گوشزد را می‌کند که در شبکه کلان کنشگران وقف، مجموعه‌ای (اعم از حاکمیتی و غیرحاکمیتی) که فعال‌تر است جهت‌دهی موقوفات آینده را بیشتر در دست خواهد داشت.

بهره‌گیری از روش‌های تشویقی از روندهای قدرتمند این پیشران خواهد بود. شواهد حاکی از آن است که در آینده در کنار معافیت‌های مالیاتی، که از روش‌های مرسوم تشویق به وقف است، روش‌هایی همچون معافیت از عوارض، اعطای حق اولویت در مواردی خاص به واقفان، صدور مجوزهای بهره‌برداری و کسب و کار برای خیرین، اعطای حق رأی، مشارکت‌دهی در تصمیمات و... مورد توجه قرار گیرد. بنیادها و مؤسسات خیریه هم مطمئناً برای پیشبرد اهداف خود از روش‌هایی برای تحریک و تشویق افراد به پرداخت‌های خیرانه استفاده خواهند کرد. انجام تبلیغات برای برندها و شرکت‌های خیر و یا ثبت اسم افراد و شرکت‌های خیر در فهرست واقفین و... می‌تواند از روش‌های تشویقی مؤسسات خیریه باشد. از پیامدهای ناخواسته این پیشران آن است که جهت‌گیری‌های تشویقی ممکن است به تجمیع موقوفات در حوزه‌های خاص و غفلت از سایر حوزه‌ها منجر شود.

بهره‌گیری از وقف و ترویج و توسعه آن به‌عنوان روشی برای توزیع مجدد ثروت از دیگر ریشه روندهای ذیل این پیشران است. اگرچه مفهوم توزیع مجدد ثروت را باید در چهارچوب مفهوم عدالت مطالعه کرد؛ درحالی‌که وقف ذیل مفهوم احسان فهم می‌شود، اما نگاه عبادت‌محور و خداپسندانه به وقف منافاتی با کارکردهای عدالت‌گرایانه آن ندارد. وقف را می‌توان مدلی کارآمد برای عدالت اقتصادی دانست که بدون خدشه‌دار کردن کرامت افراد، مازاد ثروت را توزیع می‌کند.

۳. تنوع نیات واقفان

پدیده فردگرایی مدرن به‌عنوان یک محرک قوی، الگوهای سنتی را متحول کرده است. حاکمیت تکثر و رونق تنوع‌خواهی از پیامدهای این روند است. مبنای قرار گرفتن خواست و اراده‌های فردی و اصالت یافتن نفس موجب بروز نیات و رفتارهای متنوع خواهد شد. برخلاف انگاره‌های رایج، که عمدتاً فردگرایی را به خودگرایی تفسیر می‌کنند، این روند نه‌تنها موجب افول سنت و وقف نمی‌شود، بلکه اشکال نوینی از آن را خلق می‌کند. از این رو، باید اثر فردگرایی را بیشتر در بی‌اعتمادی به سازمان‌های متولی موقوفات، تنوع بیشتر موقوفات، ظهور وقف‌های نوین، رونق وقف‌های خاص، افزایش نسبی اخوات وقف در پی عدم پابندی به قیود وقف و خروج وقف از عبادتی خداجویانه جستجو کرد.

هم راستا با تنوع نیات آینده شاهد تغییر و تحول در جنس نیات واقفان نیز خواهد بود. نگاه همیشگی به وقف به‌عنوان عبادت و نیز ثبات نسبی در اسلوب و مصادیق وقف در طول قرون متمادی این نتیجه رادر پی داشته که نیات واقفان در چهارچوب مشخص و عمدتاً عبادت‌محور و تقرب‌خواه بوده است؛ ولی نشانه‌ها حاکی از آن است که در آینده درصدی از بخشش‌هایی خیرانه از این چهارچوب خارج بوده و صرفاً به نیت بشردوستانه یا دلسوزانه و یا طبیعت‌خواهانه واقع خواهد شد و یا به‌عنوان نمونه، شخص برای هنر وقف می‌کند؛ اما نه برای خدمت، نه برای عبادت و نه در راستای تعالی و کمال بلکه برای خود هنر؛ چون مثلاً به نقاشی یا موسیقی عشق می‌ورزد.

ورود انگیزه‌های روان‌شناختی مانند کسب آرامش و یا با اهداف اجتماعی مانند جذب اعتماد و همچنین کسب شهرت و افزایش اعتبار سازمانی بسیار محتمل است. این پدیده می‌تواند برخی پیامدهای مثبت و منفی به‌دنبال داشته باشد که نیاز به بررسی دارد؛ لیکن به‌طورکل شاهد بروز نیات تبلیغاتی در وقف خواهیم بود. تنوع نیات اگرچه فرصت گسترش دامنه موقوفات به حوزه‌های نوین را ایجاد می‌کند و به ترویج سنت وقف کمک می‌رساند، اما تهدید تبدیل شدن وقف به ابزار تبلیغاتی و بازاریابی را هم در پی دارد.

از عوامل بسیار اثرگذار بر آینده وقف تغییرات و تحولات دینداری است. از جمله روندهای دینداری که تأثیرات بسزایی در آینده وقف دارد، گرایش به دین‌ورزی احساسی است. پیامد تقویت بعد احساسی دینداری آن است که هر رفتار دینی که احساسات و عواطف را درگیر کند، مورد استقبال بیشتری واقع

می‌شود. از آینده‌های محتمل آن است که بیشتر موقوفات جدید مربوط به آسیب‌ها و مواردی باشد که دلسوزانه‌تر است؛ اما وقف برای مواردی که احساس را کمتر درگیر می‌کند و با مرتبط با پیشرفت و تعالی افراد است، مانند وقف برای مساجد و امام‌زادگان و برای تبلیغ دین و یا شاید آموزش کم‌فروغ‌تر خواهد شد.

۴. گرایش به مدیریت توسعه‌بخش و تسهیلگر

توسعه خدمات و تسهیل فرایندهای اجرایی در نظام وقف همواره از دغدغه‌های اصلی متولیان این حوزه بوده است. در سال‌های اخیر، این موضوع به عاملی کلیدی در تحول نظام وقف تبدیل شده که نیازمند بررسی دقیق است. با نقش‌آفرینی فزاینده ذینفعان در فرایندهای تصمیم و نیز ورود نگاه‌های خلاق و روش‌های پویای مجامع علمی به عرصه وقف، رویکردهای توسعه‌بخش و تسهیلگر یکی از پیشران‌های تغییرات آینده وقف و موقوفات خواهد بود. تحولاتی که تلاش‌ها جهت گسترش دامنه خدمات وقف و تسهیل فرایندهای حل مسئله آن را رقم خواهد زد.

روند توسعه مدیریت علمی امور خیر و نیز تجدیدنظرهای فقهی - حقوقی از ریشه‌های ظهور این پیشران است. نظرات جدید در زمینه وقف پول و سهام و همچنین، پژوهش‌هایی در زمینه بهره‌گیری از هوش مصنوعی و دانش‌بنیان‌ها در بهره‌وری موقوفات و توسعه نگاه‌های آینده‌نگر در وقف و نیز تدوین مدل‌های وقفی جدید از جمله بانک وقفی، وقف مشارکتی، وقف مهدوی، صندوق‌های تأمین منابع خرد وقفی و موارد دیگر و یا پیشنهاد تأسیس دانشگاه وقف و امور خیریه، همگی گذار از مدیریت سنتی وقف به مدیریت توسعه‌بخش را حکایت می‌کند.

تلاقی این عوامل با روند رشد اقتصاد بخش سوم (اقتصاد خیر) در کشور، توسعه وقف به‌عنوان مهم‌ترین شاخص این بخش از اقتصاد را جدیت می‌بخشد. این روندها خود را ذیل مبانی حکمرانی در اندیشه متفکران و عمل سیاست‌گذاران جای داده و در فضایی هم‌افزا هر کدام معاضد دیگری خواهند بود. نتیجه این توسعه نظری، توجه بیشتر به وقف در اقتصاد کلان کشور است.

از شواهد دیگر بر پیشی گرفتن رویکردهای تسهیلی در مدیریت وقف روند حبس‌گریزی از اموال موقوفه است. دوگانه فرصت و تهدید که هم می‌تواند از بلااستفاده ماندن موقوفه و تخریب آن جلوگیری

کرده و بهره‌وری از موقوفات را افزایش دهد و هم ممکن است صیانت از موقوفات را به خطر بیندازد. تمایل به آزاد بودن استفاده از اموال موقوفه و تصرفات مالکانه باعث خواهد شد پرداخت‌های خیرانه در قالب اموال بنیادهای خیریه واگذار شود. تغییر چشمگیر نسبت به موقوفات و دیگر انواع آن مانند صدقه، هبه، نذر و... از آثار این اتفاق است. تمایل مدیران این مؤسسات به بخشش‌های غیروقفی (به جهت گریز از موضوع حبس عین موقوفات) موجب تبلیغ و جذب این انواع وقف شده و در نتیجه آن ممکن است در آینده موقوفات ثبتي از لحاظ کمی کاهش را تجربه کند.

مطلبی که ضمن این پیشران باید دقت شود، آنکه نگاه اقتصادمحور به وقف و امور خیریه موجب می‌شود توسعه پیش رو در فضای فکری الگوها و اصول موضوعه اقتصادی رخ دهد و در نتیجه ابعاد دیگر وقف تضعیف شود. موقوفات عبادی از جمله مسجد و حسینیه و بقاع متبرکه، از آن جهت که در چرخه اقتصاد قرار ندارد، از اولویت می‌افتند. در مقابل توسعه صندوق‌های سرمایه‌گذاری وقفی و بانک‌های وقفی و نیز مدل‌های اوراق وقف و وقف پول در دستور کار قرار می‌گیرد. چالش اساسی در اینجا تعارض ذاتی «بازده اقتصادی» و «ماهیت عبادی» است.

از پیامدهای احتمالی اولویت یافتن نگاه اقتصادمحور در وقف، گذار موقوفات از صورت‌های سرمایه‌ای کم‌بازده و دوربازده‌ای مانند وقف زمین و ساختمان به سمت الگوهای سودآور و معاملاتی و بازاری مانند وقف مجموعه‌هایی تولیدی دانش‌بنیان و شرکت‌های سرمایه‌گذاری است؛ البته این تغییرات مشروط به تحول مدیریتی در سازمان اوقاف است که براساس دو سناریوی راهبردی پیش روی سازمان قرار دارد: ۱. تصدی‌گری فعال؛ ۲. تنظیم‌گری کارآفرین.

۵. ارتباط دوسویه وقف و فناوری

در عصر حاضر، تقاطع نهاد وقف با پیشرفت‌های فناورانه، الگویی نوین از تعامل اجتماعی-اقتصادی را شکل داده است. این همگرایی را می‌توان در چهارچوب یک نظام سه‌جانبه تحلیل نمود که در آن انسان، وقف و علم (با تجلی در فناوری) به‌عنوان ارکان اساسی در تعامل پویا با یکدیگر قرار دارند. براساس این الگوی مفهومی، فناوری به‌عنوان تجلی عینی دانش بشری و وقف به‌مثابه نهادی اجتماعی-اقتصادی، در یک رابطه هم‌زیستانه به ایفای نقش می‌پردازند.

تحلیل آینده‌نگارانه نشان می‌دهد که این دو نهاد در آینده با تقویت مکانیسم‌های همکاری متقابل، نقش مؤثری در پاسخگویی به نیازهای جامعه ایفا خواهند کرد. در این تعامل دوسویه، وقف با تأمین منابع مالی و سرمایه‌گذاری در حوزه‌های فناورانه، به‌عنوان محرک پیشرفت‌های تکنولوژیک عمل خواهد نمود. ازسوی دیگر، فناوری با ایفای نقش واسطه‌ای در ارائه خدمات وقفی، ایجاد بسترهای توسعه‌ای و تسهیل کارکردهای نهاد وقف، به ارتقای کیفیت و کمیت خدمات این نهاد کمک شایانی خواهد کرد. این تعامل متقابل را نباید صرفاً به‌عنوان یک راهبرد مقطعی دید، بلکه براساس شواهد و روندهای موجود، پیشران بسیاری از تحولات آتی در وقف خواهد بود.

تحولات دیجیتال و فناوری‌های ارتباطی به‌عنوان یکی از کلان‌روندهای جهانی، تأثیرات عمیقی بر نظام وقف گذاشته‌اند. فناوری اطلاعات با ایجاد تحولی شگرف در ارائه خدمات، امکان ارتباط بی‌سابقه‌ای بین شبکه‌های انسانی و سازمانی در گستره‌های جغرافیایی وسیع فراهم آورده است. این فناوری‌ها با تسهیل جریان اطلاعات، سرمایه و ایده‌ها، بستری مناسب برای توسعه نهاد وقف ایجاد کرده‌اند.

مدیریت وقف نیز از این تحولات متأثر شده و به‌سمت سبک‌های پلتفرم‌محور در حال حرکت است. به موازات توسعه سیستم‌های مدیریتی مبتنی بر هوش مصنوعی، استفاده هدفمند از رسانه‌ها برای فرهنگ‌سازی در حوزه وقف با شتاب فزاینده‌ای در حال گسترش است. رسانه‌ها با برجسته‌سازی موضوعات وقف و ایجاد موج‌های اجتماعی، نقش مؤثری در جلب توجه عمومی به این نهاد ایفا می‌کنند. در این میان، سرمایه‌گذاری وقف در طرح‌های دانش‌بنیان و فناورانه به‌عنوان راهبردی کلیدی مورد توجه قرار گرفته است. این رویکرد به ظهور مفهوم «کارآفرینی وقفی» منجر شده که در آن، منابع وقفی نه تنها حامی طرح‌های نوآورانه هستند، بلکه خود به‌عنوان بستری برای زایش علم و فناوری عمل می‌کنند. این مدل که پیشینه‌ای موفق در توسعه علوم دینی دارد، مستلزم مدیریتی خلاق و متعهد است تا بتواند به تمامی ظرفیت‌های خود دست یابد.

۶. توسعه حکمرانی مشارکتی در وقف

نظام وقف به‌عنوان الگویی مردم‌پایه، تجلی مشارکت عمومی در تأمین نیازهای جامعه است. این نهاد دیرینه، نماد مسئولیت‌پذیری اجتماعی است که در آن هر فرد به سهم خود در پیشرفت جمعی سهیم

می‌شود؛ چه از طریق وقف اموال و چه با بهره‌گیری از تخصص و زمان. در این پارادایم، مدیریت متمرکز و دولتی جای خود را به حکمرانی مشارکتی داده است. سازمان اوقاف در آینده به‌جای تصدی‌گری مستقیم، نقش هماهنگ‌کننده و تنظیم‌گری و توسعه‌دهنده مدل‌های نوین مدیریت جمعی خواهد داشت. تجربه تاریخی وقف نشان می‌دهد که این نهاد توانسته است به بهترین شکل نیازهای جامعه را در حوزه‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی سامان دهد. این موفقیت، الگویی عملی از حکمرانی مردمی ارائه می‌دهد که می‌تواند در سایر حوزه‌ها نیز به کار گرفته شود. مطمئناً در آینده سازمان اوقاف در اداره کلان وقف بیشتر نقشی پدرگونه خواهد داشت که تلاش می‌کند با ایجاد هماهنگی و هم‌افزایی بین ذی‌نقشان و ذی‌نفعان عرصه وقف مدیریت بهینه‌ای را سامان‌دهی کند. تعریف جایگاه‌ها، نقش‌ها و تبیین اختیارات و وظایف همه فعالان عرصه وقف و همچنین تدوین شیوه‌نامه‌های تعامل و همکاری آنها از مسائل آینده سازمان اوقاف خواهد بود.

تحولات مدیریتی در نظام حکمرانی کشور، به‌ویژه روند کاهش تصدی‌گری دولت و توسعه مشارکت‌های مردمی، تأثیرات عمیقی بر نهاد وقف خواهد گذاشت. وقف به‌عنوان نهادی ذاتاً مردمی، بیش از سایر بخش‌ها از این تحولات متأثر خواهد شد. رشد روزافزون مؤسسات خیریه و نهادهای مردمی فعال در حوزه وقف، نشان‌دهنده این تغییر پارادایم در آینده است که در آن مؤسسات و بنیادهای خیریه از بازیگران اصلی عرصه وقف خواهند بود. این روند اگرچه فرصت‌های بی‌ظنیری برای توسعه موقوفات ایجاد می‌کند، اما چالش‌های مدیریتی جدیدی نیز به همراه دارد.

سازمان اوقاف در این فضای جدید، باید نقش نظارتی و هدایت‌گری خود را تقویت کند. این سازمان موظف است ضمن حفظ اصالت‌های شرعی وقف، بسترهای لازم برای مشارکت فعال نهادهای مردمی را فراهم آورد. تعیین چهارچوب‌های دقیق برای فعالیت مؤسسات خیریه، شامل مرجع اعتبارسنجی، حدود اختیارات، حوزه فعالیت و سازوکارهای پاسخگویی، از اولویت‌های اصلی این سازمان خواهد بود.

افزایش شفافیت و پاسخگویی به‌عنوان دو رکن اساسی در این تحولات مطرح است. در آینده شاهد گسترش نظام‌های گزارش‌دهی و ارائه مستمر عملکرد مالی موقوفات خواهیم بود. این امر نه‌تنها برای جلب اعتماد عمومی ضروری است، بلکه به ارتقای بهره‌وری و اثربخشی موقوفات نیز کمک شایانی

خواهد کرد. سازمان اوقاف باید با تدوین استانداردهای حرفه‌ای و نظارت مستمر، ضمن حفظ جایگاه مردمی وقف، کارآمدی این نهاد را نیز تضمین نماید.

بحث و نتیجه‌گیری

پیشران‌های کلیدی تحول در نظام وقف

۱. وقف‌های آینده؛ نوآورانه و جذابیت

تحولات اجتماعی و فناوری به ظهور الگوهای نوین وقف منجر شده است. براساس یافته‌های پژوهش، شاهد ظهور مدل‌های جدیدی همچون وقف دیجیتال، وقف خانوادگی و بانکداری وقفی هستیم. این تحولات پیامدهای متعددی دارد: جذابیت اجتماعی شاخصه اصلی بسیاری از موقوفات خواهد بود، فضای وقف میان نهادهای خیریه رقابتی خواهد شد، موقوفات به سمت تخصصی شدن با تمرکز بر حل مسائل جامعه (مانند آموزش، سلامت و محیط زیست) حرکت می‌کنند، و ابرموقوفات مسئله‌محور که چرخه‌ای کامل از فعالیت‌ها را سیستم‌وار مدیریت می‌کنند، ظهور خواهند یافت. باوجوداین، در آینده بازنگری در مبانی فقهی-حقوقی برای پذیرش دارایی‌های نامشهود مانند حقوق معنوی و برندها یک چالش اصلی خواهد بود. به عبارت دیگر پیشرفت وقف در آینده در گرو توانایی آن در ایجاد تعادل میان سه عنصر اساسی است: ۱. حفظ مبانی شرعی؛ ۲. پذیرش اشکال نوین؛ ۳. پاسخگویی به نیازهای جامعه.

۲. جهت‌گیری‌های مدیریتی و فرهنگی

مدیریت هوشمندانه فرهنگ وقف در مرکز تحولات آینده قرار دارد. یافته‌ها نشان می‌دهد که سازمان اوقاف نقش مشورتی پررنگ‌تری خواهد داشت و ابزارهای تشویقی جدیدی مانند معافیت‌های مالیاتی و اعطای حق اولویت به واقفان و... توسعه خواهد یافت. باوجوداین، خطر تمرکز موقوفات در حوزه‌های خاص وجود دارد. ایجاد توازن بین کارکردهای احسان‌محور و عدالت‌محور از ضروریات است؛ زیرا با وجود کارآمدی وقف در توزیع عادلانه ثروت، توجه افراطی به آن، وقف را به ابزاری کارکردگرایانه تقلیل داده و از ماهیت عبادت‌محور و تقرب‌جویانه آن دور می‌کند.

۳. تنوع نیات واقفان

پدیده فردگرایی مدرن انگیزه‌های وقف را به شدت متنوع کرده است. تحقیقات نشان می‌دهد که افزون بر نیات عبادی سنتی، شاهد گسترش نیات غیرعبادی مانند اهداف بشردوستانه، محیط‌زیستی و هنری هستیم. همچنین، انگیزه‌های روان‌شناختی (کسب آرامش) و یا اجتماعی مانند جذب اعتماد، کسب شهرت و افزایش اعتبار سازمانی، در حال ظهور هستند. این تنوع از یک سو فرصت توسعه کمی و کیفی موقوفات را فراهم می‌آورد؛ ولی از سوی دیگر، خطر تبلیغاتی شدن وقف و کم‌رنگ شدن اهداف اصیل را به همراه دارد.

با توجه به تحولات دینداری به‌ویژه گرایش به دین‌ورزی احساسی احتمالاً بیشتر موقوفات جدید مربوط به آسیب‌ها و مواردی باشد که دلسوزانه‌تر است؛ اما وقف برای مواردی که احساس را کمتر درگیر می‌کند و یا مرتبط با پیشرفت و تعالی افراد است مانند وقف برای مساجد و امامزادگان و برای تبلیغ دین و یا شاید آموزش کم‌فروغ‌تر خواهد شد.

۴. گرایش به مدیریت توسعه‌بخش و تسهیل‌گر

تحول در مدیریت وقف از رویکردهای سنتی به سمت الگوهای توسعه‌بخش و تسهیل‌گر، از مهم‌ترین پیشران‌های تحول در نظام وقف محسوب می‌شود. این تحول با نقش‌آفرینی فزاینده ذینفعان، بهره‌گیری از نگاه‌های خلاقانه علمی و تجدیدنظرهای فقهی-حقوقی همراه بوده است. توسعه مدل‌های نوین وقفی از جمله وقف پول، وقف سهام، بانک وقفی و صندوق‌های منابع خرد، همچنین، بهره‌گیری از هوش مصنوعی و ظرفیت‌های دانش‌بنیان، گویای گذار از مدیریت سنتی به مدیریت توسعه‌بخش است. هرچند این تحولات با رشد اقتصاد بخش سوم و توجه به وقف در اقتصاد کلان کشور تقویت می‌شود، اما در مقابل، چالش تعارض ذاتی بین «بازده اقتصادی» و «ماهیت عبادی» وقف را به همراه دارد.

به‌طور مشخص، اولویت یافتن نگاه اقتصادی ممکن است به تضعیف ابعاد غیراقتصادی وقف از جمله موقوفات عبادی بینجامد. از طرف دیگر شاهد تغییر اولویت‌ها از موقوفات کم‌بازده (مانند زمین) به مدل‌های سودآور (مانند شرکت‌های دانش‌بنیان) هستیم؛ از این رو تحول مدیریتی در سازمان اوقاف براساس دو سناریوی «تصدی‌گری فعال» یا «تنظیم‌گری کارآفرین» ضروری به نظر می‌رسد.

۵. ارتباط دوسویه وقف و فناوری

همگرایی فناوری و نهاد وقف در عصر حاضر، الگوی تحول‌آفرینی را شکل داده که پیامدهای عمیقی برای آینده وقف دارد. این تعامل دوسویه از یک سو، وقف را به عنوان محرک پیشرفت‌های فناورانه تقویت می‌کند و از سوی دیگر، فناوری را به خدمت گرفته تا کارایی و اثرگذاری نهاد وقف را افزایش دهد. پیامدهای این همگرایی را می‌توان در چند محور اصلی تحلیل کرد: نخست، ظهور «کارآفرینی وقفی» به عنوان الگویی نوین که در آن منابع وقفی نه تنها حامی طرح‌های نوآورانه هستند، بلکه خود به بستری برای زایش علم و فناوری تبدیل می‌شوند. دوم، تحول در مدیریت وقف به سمت سبک‌های پلتفرم‌محور که استفاده از هوش مصنوعی و سیستم‌های هوشمند را در مدیریت موقوفات ممکن می‌کند. سوم، توسعه فرهنگ وقف از طریق بهره‌گیری هدفمند از رسانه‌ها و ایجاد موج‌های اجتماعی برای ترویج این سنت حسنه.

با وجود این، این تحولات چالش‌هایی نیز به همراه دارد. ضرورت تطبیق نوآوری‌های فناورانه با موازین شرعی، حفظ اصالت نهاد وقف در عین بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، و تربیت نیروی انسانی متخصص برای مدیریت این تحولات از جمله این چالش‌هاست.

۶. توسعه حکمرانی مشارکتی در وقف

نظام وقف به عنوان الگویی مردم‌پایه، تجلی مشارکت عمومی در تأمین نیازهای جامعه است. این نهاد دیرینه نماد مسئولیت‌پذیری اجتماعی است که در آن افراد از طریق وقف اموال یا بهره‌گیری از تخصص و زمان در پیشرفت جمعی سهیم می‌شوند. تحولات مدیریتی اخیر، گذار از مدیریت متمرکز به حکمرانی مشارکتی را شتاب بخشیده است. سازمان اوقاف در آینده نقش هماهنگ‌کننده و تنظیم‌گر را ایفا خواهد کرد و به جای تصدی‌گری مستقیم، بر توسعه مدل‌های نوین مدیریت جمعی متمرکز خواهد شد. رشد مؤسسات خیریه و نهادهای مردمی فعال در حوزه وقف، نشان‌دهنده تغییر پارادایم به سمت حکمرانی مشارکتی است.

پیامدهای این تحول شامل تعریف دقیق جایگاه‌ها و نقش‌های ذینفعان، تدوین شیوه‌نامه‌های تعامل و همکاری، و تقویت نقش نظارتی سازمان اوقاف است. افزایش شفافیت و پاسخگویی از طریق استقرار

نظام‌های گزارش‌دهی و تدوین استانداردهای حرفه‌ای از اولویتهای اصلی خواهد بود. این تحولات اگرچه فرصت‌های بی‌نظیری برای توسعه موقوفات ایجاد می‌کند، ولی چالش‌های مدیریتی جدیدی نیز به همراه دارد. موفقیت این گذار مستلزم حفظ اصالت‌های شرعی وقف و ایجاد بسترهای لازم برای مشارکت فعال نهادهای مردمی است.

محدودیت‌ها پژوهش و پیشنهاداتی در خصوص فعالیت‌ها و مطالعات آتی

- ضعف رویکرد آینده‌نگر در بین محققان و مدیران عرصه وقف: از ضروری‌ترین مقدمات ایجاد نگاه آینده‌نگر در بین مدیران و فعالان وقف القای اهمیت تصمیمات ناظر به آینده و ایجاد حساسیت نسبت به نشانه‌های آینده است که این مهم با زمینه‌سازی گفتگو در خصوص آینده و توسعه گفتمان آن حاصل می‌شود.

- امکان برگزاری جلسات ذهن‌انگیزی جهت شناسایی مسائل آینده وقف و سازمان اوقاف: در فرایند پژوهش برخی پیامدهای حاصل از روندها در جلسات گفتگو و ذهن‌انگیزی‌ها برای محقق حاصل شد. این پیامدها فضاهایی را برای سازمان اوقاف ایجاد می‌کند که از مسائل آینده وقف و سازمان است. در ضمن تبیین و تشریح روندها به برخی از این پیامدها و مسائل اشاره شد؛ ولی شناسایی دقیق مسائل آینده نیاز به برگزاری جلسات منظم ذهن‌انگیزی به روش چرخ آینده با حضور پژوهشگران و مجریان عرصه وقف است که برگزاری این جلسات جزء محدودیت‌های پژوهش بوده است.

- تحلیل ساختاری عوامل اثرگذار بر آینده وقف: به‌منظور غنای پژوهش و تحلیل عمیق‌تر عوامل لازم است در یک تحلیل کمی به روش تحلیل اثرات متقابل و ترجیحاً با کمک نرم‌افزار میک میک عوامل کلیدی و استراتژیک شناسایی شود.^۱

۱. این تحلیل توسط پژوهشگر در دست انجام است.

منابع

* قرآن کریم

- بهروان، حسین (۱۳۹۹). نقش وقف در فرایند توسعه، رویکردی نونهادگرا. دوفصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، ۱۲(۲۴)، ۵-۲۶. <https://doi.org/10.30471/soci.2020.5753.1410>
- پورشعبانیان، زهرا (۱۳۹۹). آینده‌پژوهی وقف‌های جدید در تمدن نوین اسلامی. دوفصلنامه مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی، ۳(۲)، ۶۹-۹۶. <https://www.doi.org/10.22070/nic.2021.13991.1076>
- تولایی، روح‌الله (۱۳۹۳). آینده‌پژوهی، روندهای خدمات فضای مجازی ایران در فرایند تکنولوژیک جهانی شدن با روش دلفی. مطالعات راهبردی سیاستگذاری عمومی، ص ۹۳-۱۲۳.
- جهانیان، ناصر (۱۳۹۵). وقف و عرصه‌های اقتصادی نوپدید. دوفصلنامه دین و سیاست فرهنگی، ۸، ۱۴۹-۱۷۵
- دانش‌پور، سامانی (۱۳۸۸). چرا و چگونه وقف کنیم. تهران: انتشارات سازمان اوقاف.
- سیاح مفصلی، اسدی (۱۳۹۳). بررسی ساختار فکری و مفاهیم کلیدی در آینده‌پژوهی و ارائه چهارچوب اجرای مطالعات آینده‌پژوهی. آینده‌پژوهی مدیریت، ۱۰۲، ص ۱۵-۲۶.
- شوارتز، پیتر (۱۹۹۱). یادگیری از دورنگری. تهران: انتشارات آموزگار.
- طاهری‌دمنه، محسن (۱۳۹۷). تأملی در نقش و جایگاه وقف و نیکوکاری در علم و فناوری. سیاست‌نامه علم و فناوری، ۲۲، ۳۹-۴۸.
- طباطبائیان، عطیه سادات (۱۳۹۵). وقف در قرن ۲۱ (با نگاهی برگزیده و آینده). تهران. نشر ایده نو.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۹). تحول نهاد وقف و دورنمای آینده آن. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی (دانشگاه تهران)، ۴۸، ۷۱-۹۴.
- مصباحی مقدم، غلامرضا (۱۳۸۸). امکان‌سنجی وقف سهام و پول. دوفصلنامه جستارهای اقتصادی، ۱۲، ۵۹-۹۰.
- هاشمیان اصفهانی، مسعود (۱۳۸۹). آینده‌نگاری علم و فناوری، آینده‌نگاری و ارزیابی رقبای منطقه و پیشگامان جهانی در حوزه علم و فناوری. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

References

- Bahrāvān, H. (1399 H.sh./2020). Naqsh-i waqf dar farāyand-i tawsi'ih, rūy kardī nūni-hādagirā [The role of endowment in the development process: a neo-institutionalist approach]. *Dūfaşlnāmih-i Islām wa 'Ulūm-i Ijtimā'ī*, 12(24), 5-26. doi: 10.30471/soci.2020.5753.1410 [In Persian]
- Dānishpūr, S. (1388 H.sh./2009). Cherā wa chigūnih waqf kunīm [Why and how to endow]. Tehran: Intishārāt-i Sāzmān-i Awqāf. [In Persian]
- Hashemīyān Işfahānī, M. (1389 H.sh./2010). Āyandihniġārī-yi 'ilm wa fannāwarī, āyandihniġārī wa arzyābī-yi ruqabā-yi manţiqih'ī wa pīshġāmān-i jahānī dar ħawzih-'i 'ilm wa fannāwarī [Science and technology foresight, foresight and evaluation of regional competitors and global pioneers in the field of science and technology]. Tehran: Markaz-i Nashr-i Dānishġāhī. [In Persian]
- Ibn Manzūr (n.d.). Lisān al-'Arab (Vol. 9). [In Arabic]
- Jahānīyān, N. (1395 H.sh./2016). Waqf wa 'arşihhā-yi iqtisādī-yi nūpāydid [Endowments and emerging economic fields]. *Dūfaşlnāmih-i Dīn wa Siyāsāt-i Farhangī*, 8, 149-175. [In Persian]
- Kātūziyān, N. (1379 H.sh./2000). Taġawwul-i nihād-i waqf wa dūrnāmā-yi āyandih-'i ān [The evolution of the endowment institution and its future prospects]. *Majallah-i Dānishkadh-'i Huqūq wa 'Ulūm-i Siyāsī (Dānishġāh-i Tihrān)*, 48, 71-94. [In Persian]
- MaḤī, F. (1391 H.sh./2012). Pizhūhish dar ħawzih-'i āyandihpizhūhī [Research in the field of futures studies] (Vol. 1). Tehran: Markaz-i Taġqiqāt-i Rāġburdī. [In Persian]
- Māhir al-Naqsh, 'A. (1395 H.sh./2016). Mudil-i mudīriyyat-i farhangī-yi jāmi' [Comprehensive cultural management model]. Qom: Mu'assisih-'i 'Ilmī wa Farhangī-yi Pizhūhish-i Islāmī. [In Persian]
- Mişbāhī Muqaddam, Gh. (1388 H.sh./2009). Imkānsanjī-yi waqf-i sihām wa pūl [Feasibility study of endowment of stocks and money]. *Dūfaşlnāmih-'i Justārġhā-yi Iqtisādī*, 12, 59-90. [In Persian]
- North, D. (1992). Institutions and economic theory. *American Economists*, 36(1), Spring.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods* (2nd ed.). Sage Publications, Inc.

- PürShabānīyān, Z. (1398 H.sh./2019). Āyandihpizhūhī-yi awqāf-i jadīd dar tamaddun-i nuvīn-i Islāmī [Future research of new endowments in modern Islamic civilization]. *Dūfaṣlnāmih-i Muṭāli'āt-i Bunyādīn-i Tamaddun-i Nuvīn-i Islāmī*, 3(2), 69-96. doi: 10.22070/nic.2021.13991.1076 [In Persian]
- Saritas, O., & Smith, J. E. (2011). The big picture—trends, drivers, wild cards, discontinuities and weak signals. *Futures*.
- Sayāh Mufazzālī, A. (1393 H.sh./2014). Barrasī-yi sākhṭār-i fikrī wa mafāhīm-i kalīdī dar āyandihpizhūhī wa arāyih-'i chārchūb-i ijṛā-yi muṭāli'āt-i āyandihpizhūhī [Studying the intellectual structure and key concepts in futures studies and presenting a framework for implementing futures studies]. *Āyandihpizhūhī-yi Mudīriyyat*, 102, 15-26. [In Persian]
- Schwartz, P. (1370 H.sh./1991). Yādgīrī az dūrnigārī [Learning from foresight] (Persian translation). Tehran: Intishārāt-i Āmūzgār. [In Persian]
- Schwartz, P. (1991). *The art of the long view: Planning for the future in an uncertain world*. New York: Doubleday.
- Ṭabāṭabā'īyān, 'A. S. (1395 H.sh./2016). *Waḳf dar qarn-i 21 (bā nigāhī bar guzashtih wa āyandih)* [Waḳf in the 21st century (with a look at the past and future)]. Tehran: Nashr-i Īdih-'i Nū. [In Persian]
- Ṭāhīrī Damnih, M. (1397 H.sh./2018). Ta'ammulī dar naqsh wa jāygāh-i waḳf va nīkūkārī dar 'ilm wa fannāwarī [A reflection on the role and place of endowment and charity in science and technology]. *Siyāsatnāmih-i 'Ilm wa Fannāwarī*, 22, 39-48. [In Persian]
- Tūlā'ī, R. (1393 H.sh./2014). Āyandihpizhūhī, rawandhā-yi khadamāt-i fazā-yi majāzī-yi Īrān dar farāyand-i tiknūlūzhīk-i jahānī shudan bā ravish-i dalfī [Futures studies, trends in Iranian cyberspace services in the technological process of globalization with the Delphi method]. *Muṭāli'āt-i Rāhburdī-yi Siyāsatguzārī-yi 'Umūmī*, 93-123. [In Persian]
- Turāhī al-Najafī, F. al-D. (n.d.). *Majma' al-Baḥrayn wa Maṭla' al-Nayyirayn* (Vol. 5, p. 129). [In Arabic]